

Розділ 4

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК 336.71

ФОРМУВАННЯ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ І ПРОБЛЕМИ МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКІВ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бугель Ю.В.

У статті розглядаються основні напрями управління кредитним портфелем у системі заходів щодо мінімізації банківських ризиків. Запропоновано методика використання комплексу механізмів нормативного та економічного характеру, яка давала б можливість істотно підвищити ефективність сформованого банком кредитного портфеля та знизити ризики. Визначено основні зовнішні та внутрішні способи зниження ризику, що виникає у процесі формування банком кредитного портфеля та напрями підвищення на цій основі ефективності діяльності комерційних банків. Кількість бібліографічних посилань – 7; мова – українська.

Ключові слова: кредитування, кредитний портфель, банківські ризики, кредитний ризик, диверсифікація, резервування, лімітування.

ВСТУП

Сучасний етап становлення ринкових відносин в економічній системі України характеризується зростанням ролі банківської системи у стимулюванні економічного зростання, що визначається активізацією кредитних вкладень банків у розвиток реального сектора господарства. За умов недостатнього рівня розвитку такого важливого сегменту фінансового ринку як ринок цінних паперів саме кредитна діяльність комерційних банків визначає перспективи стабільного розвитку підприємств усіх секторів і галузей вітчизняної економіки. Водночас активізація кредитних операцій комерційних банків пов'язана із **проблемою** реалізації широкого спектру можливостей менеджменту банківських установ забезпечувати належну мінімізацію усіх видів ризиків, котрі виникають у процесі реалізації кредитних відносин з клієнтами. **Зв'язок цієї проблеми із важливими практичними завданнями** визначається необхідністю забезпечення успішності та ефективності кредитних вкладень банків у господарську діяльність підприємств різних галузей і секторів економіки. Саме тому глибоке всебічне вивчення можливостей формування кредитного портфеля комерційних банків з урахуванням необхідності управління різними видами банківських ризиків визначає **актуаль-**

ність даного дослідження для сучасної теорії і практики організації банківської справи в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, де започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить про високий рівень уваги, який приділяється вітчизняними і зарубіжними науковцями питанням ефективної організації кредитних відносин банків з клієнтами. До таких авторів, зокрема, належать А.М.Мороз, М.І.Савлук, Л.О.Примостка, О.В.Дзюблюк, В.Д.Лагутін, О.І.Лаврушин, В.В.Вітлінський, Є.П.Жарковська та ряд інших. Однак головна увага науковців у працях, присвячених організації банківської діяльності, приділяється загальним аспектам кредитних відносин або управління кредитним ризиком. Це стосується, зокрема, таких фундаментальних праць як «Кредитний ризик комерційного банку» В.В.Вітлінського, «Банківська справа» Є.П.Жарковської, «Банківські операції» А.М.Мороза, «Фінансовий менеджмент банку» Л.О.Примостки та низки інших робіт. У той же час **невирішеними частинами загальної проблеми, яким присвячена стаття**, залишається розробка комплексу механізмів, які давали б можливість істотно підвищити ефективність сформованого банком кредитного портфеля та знизити ризики, що виникають у процесі організації кредитних відносин.

Тому **цілями даної статті** є аналіз усіх можливих ризиків, що супроводжують організацію кредитної діяльності комерційних банків та обґрунтування на цій основі системи заходів, які забезпечували б оптимальне управління кредитним портфелем комерційного банку, сприяючи знижен-

Бугель Юлія Володимирівна, викладач Чортківського інституту підприємництва і бізнесу Тернопільського державного економічного університету

ню ризиків та підвищенню ефективності функціонування банківських установ.

Методологією досліджень є аналіз праць вітчизняних науковців з проблем формування кредитного портфеля і проблеми мінімізації ризиків банківської діяльності.

З метою висвітлення даної проблеми та результатів здійсненого дослідження структура статті побудована таким чином: у першому розділі досліджується проблема ефективного управління кредитним портфелем комерційного банку, у другому - мінімізація кредитного ризику як елемент управління кредитним портфелем комерційного банку і в третьому -- напрями мінімізації банківських ризиків у системі заходів з управління кредитним портфелем. У заключній частині здійснюються висновки щодо виконаного дослідження та даються рекомендації щодо можливих напрямів майбутніх досліджень.

1 ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ ПОРТФЕЛЕМ

Проблема ефективного управління кредитним портфелем комерційного банку має безпосередній зв'язок із комплексом практичних завдань, спрямованих на активізацію кредитної діяльності банків, так як її можливий спад за умови невмілого управління основними видами банківських ризиків може зумовити недофінансування виробничих фондів реального сектора економіки, а відтак до нагромадження на діючих підприємствах значного обсягу знеціненого, морально і фізично зношеного капіталу, погіршення його промислових характеристик, інтенсивного старіння виробничих потужностей і, як наслідок, до різкого зниження конкурентоспроможності вітчизняного виробництва.

Розв'язання зазначеної проблеми потребує, на наш погляд, аналізу усіх можливих ризиків, що супроводжують організацію кредитної діяльності комерційних банків, і вже на цій основі розробки комплексної системи заходів щодо оптимального управління кредитним портфелем банківської установи з метою забезпечення її фінансової стійкості і прибутковості, а отже і стимулювання зацікавленості банківської системи країни у розвитку кредитування реального сектора господарства. Адже від того, наскільки успішним буде розвиток кредитних операцій банківських установ країни залежать перспективи подальшого економічного зростання та підвищення добробуту населення.

Розглядаючи основні напрями оптимізації формування і управління кредитним портфелем комерційного банку, потрібно чітко усвідомлювати, що кредитний ризик не є одним лише видом банківського ризику, що супроводжують реалізації позичкових операцій банківської установи. Банківська діяльність загалом, а кредитна справа є особлива тими сферами, для яких притаманними є різні

види ризиків. У якості головних їх видів можна, зокрема, відзначити наступні: процентний, операційний, ризик ліквідності, валютний, кредитний.

Процентний ризик визначає можливість понесення банком збитків або недоотримання доходу внаслідок несподіваної зміни процентних ставок на ринку. Зрозуміло, що розробка банком адекватної цінової стратегії при встановленні плати за кредитні послуги визначає його можливість не тільки грамотно управляти процентним ризиком, але й підвищити дохідність кредитного портфеля загалом.

Операційний ризик і засоби його зниження також повинні відігравати не останню роль у всій системі методів щодо управління кредитним портфелем комерційного банку. Операційний ризик визначає можливість збитків від здійснення кредитних операцій внаслідок технічних помилок, при проведенні операцій через неухважність, халатність, шахрайство службовців банку, які відповідають за проведення цих операцій. Даний ризик повинен мінімізуватися за допомогою чітко налагодженої системи контролю, зокрема, діяльністю служби безпеки банку.

Ризик ліквідності пов'язаний із неможливістю банку виконувати власні зобов'язання за пасивами за рахунок реалізації відповідних активів. Даний ризик особливо важливо враховувати при формуванні кредитного портфеля, виходячи із тієї ресурсної бази, яка є у розпорядження комерційного банку.

Валютний ризик є тим фактором, котрий потрібно враховувати при розробці адекватних заходів управління кредитним портфелем комерційного банку у тому разі, якщо істотна частка цих вкладень здійснюється у валюті. Валютний ризик означає можливість грошових втрат унаслідок коливання валютних курсів. В умовах все ще високого рівня доларизації української економіки управління валютним ризиком шляхом хеджування, дотримання нормативів валютної позиції та інших методів є необхідною умовою ефективного управління кредитним портфелем.

2 МІНІМІЗАЦІЯ КРЕДИТНОГО РИЗИКУ ЯК ЕЛЕМЕНТ УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ ПОРТФЕЛЕМ КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ

Незважаючи на важливість зазначених вище видів ризиків для ефективної організації банківського менеджменту, головним видом ризику, котрий має бути врахований у процесі управління кредитним портфелем комерційного банку, є все ж таки кредитний ризик.

Найбільш поширеним підходом до трактування кредитного ризику є імовірність втрат банку основної суми кредиту і процентів за ним унаслідок неплатоспроможності позичальника. Однак,

якщо розглядати питання ефективності управління кредитним портфелем комерційного банку, що має, з нашої точки зору, включати і розробку відповідної стратегії здійснення кредитних операцій, то такий підхід видається дещо завузким. Тому визначення кредитного ризику можна було б доповнити ще і імовірністю втрат унаслідок упущеної вигоди, тобто внаслідок невидачі кредиту потенціальному боржнику, здатному своєчасно виконати свої фінансові зобов'язання. Справедливість цих тверджень охоплює проблеми втрати доходу банку через бездіяльність його активів, а відтак по суті неефективність сформованого банком кредитного портфеля, що не дає банку можливості забезпечити на належному рівні власну дохідність.

Урахування усіх аспектів ризиків, що супроводжують функціонування комерційного банку є важливим і для головного виду банківської діяльності – кредитних операцій, оскільки саме вони займають нині головну частку у структурі активів українських банків, а тому слугують головним джерелом їхніх доходів. Відтак розробка комплексної системи заходів управління кредитним портфелем комерційного банку, яка б надавала максимальні можливості мінімізації основних банківських ризиків є на сьогодні надзвичайно важливим завданням для усієї банківської системи країни.

3 НАПРЯМИ МІНІМІЗАЦІЇ БАНКІВСЬКИХ РИЗИКІВ

У СИСТЕМІ ЗАХОДІВ З УПРАВЛІННЯ КРЕДИТНИМ ПОРТФЕЛЕМ

Способи, які доцільно й необхідно застосовувати з метою зниження ступеня різних видів банківських ризиків і на цій основі забезпечити ефективне управління кредитним портфелем комерційного банку можна, на нашу думку, поділити на зовнішні і внутрішні (рис. 1).

Зовнішні способи зниження ступеня ризику, що визначають відповідні аспекти управління кредитним портфелем комерційного банку, здійснюються за кількома напрямками. По-перше, шляхом адміністративного та економічного регулювання банківських ризиків з боку держави. Йдеться про встановлення для комерційних банків системи нормативів, які у той чи інший спосіб обмежують різні види банківської діяльності, включаючи кредиту, з метою мінімізації основних видів банківських ризиків. Для реалізації цього завдання встановлені, зокрема, нормативи капіталу, нормативи ліквідності (миттєва ліквідність, поточна ліквідність, короткострокова ліквідність), нормативи кредитного ризику (максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента, великих кредитних ризиків, максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру, максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам) нормативи інвестування, нормативи відкритої валютної позиції.

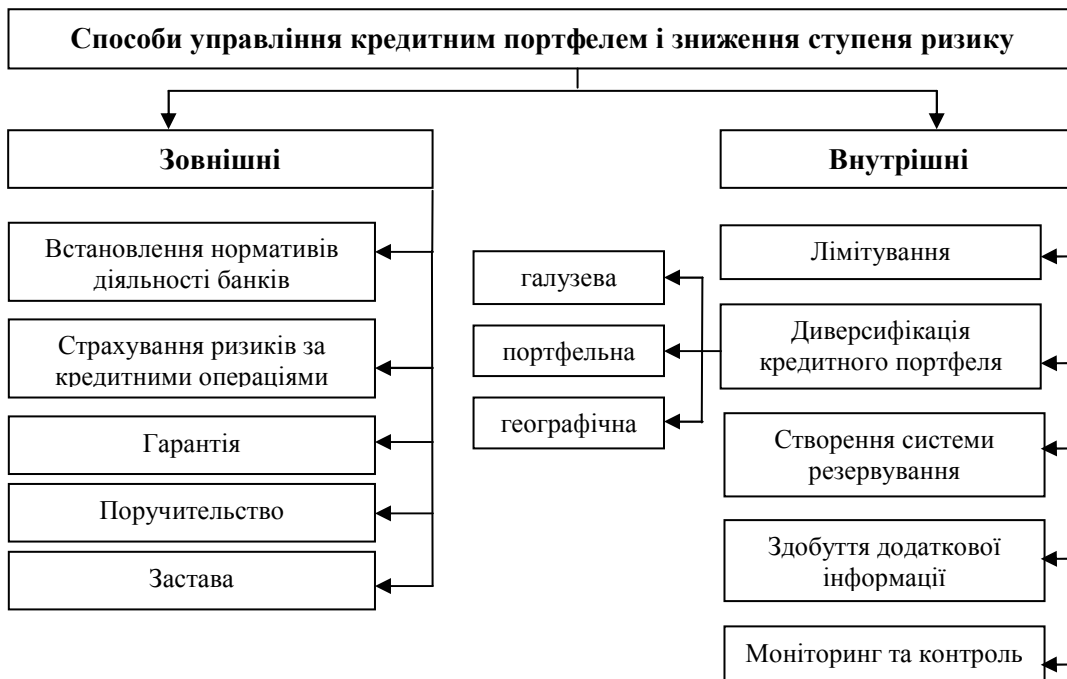

Рис. 1. Способи управління кредитним портфелем

По-друге, засобом зниження ризиків банку у процесі кредитування є їх передача (повністю чи

частково) комусь іншому, наприклад, страховій компанії. Банки також можуть продавати певну ча-

стину наданих кредитів іншим інвесторам. Ефект від здійснення таких операцій полягає в тому, що за рахунок продажу активів з низькою прибутковістю звільнюються ресурси для фінансування більш прибуткових операцій. Стосовно страхування слід зауважити, що через недосконалість чинного в Україні законодавства про страхування, яке недостатньо регламентує відповідальність страховиків та недостатню фінансову стійкість багатьох страхових компаній, його не можна віднести до найбільш ефективних способів управління кредитним ризиком. Як показує практика страхові компанії досить часто відмовляються від виплати страхових відшкодувань. Для запобігання цьому можна здійснити певні заходи. У зв'язку з тим, що договір страхування набуває чинності після сплати страховальником суми страхового платежу страховиком, договір страхування повинен передбачати одноразову сплату страхової премії в повному обсязі. Сплата страховальником страхового платежу має бути перевірена банком. Необхідно стежити за тим, щоб у договорі страхування було значно обмежено випадки, через які страхова компанія може відмовити у відшкодуванні.

По-третє, у якості засобів зниження кредитного ризику можуть активно використовуватись гарантії і поручительства, видані іншими надійними клієнтами банку. Гарантами або поручителями можуть виступати будь-які фінансово стабільні юридичні особи. У даному разі для банку постає проблема адекватної оцінки платоспроможності потенційного гаранта чи поручителя за позичкою, яка надається, що власне зумовлює той же рівень витрат як і при оцінці кредитоспроможності самого потенційного позичальника.

По-четверте, надійне забезпечення виданого кредиту у вигляді застави може істотно нівелювати існуючий рівень ризику за позичковою операцією. Однак при цьому необхідно особливу увагу звертати на якість застави, її юридичне оформлення, співвідношення між якістю застави і позички, а також на такий фактор, як імовірність зміни вартості застави унаслідок коливання ринкової кон'юнктури. Тому з метою зниження рівня ризику при формуванні кредитного портфеля, необхідно слідкувати, щоб заставлене майно мало високу ліквідність, здатність до тривалого зберігання, стабільність ринкової ціни, а також низькі втрати для банку у процесі можливої реалізації.

Внутрішні способи можуть бути досить різноманітні й мають реалізовуватись адекватними внутрішньо банківськими засобами менеджменту, спрямованого на оптимальне управління кредитним портфелем комерційного банку. До таких засобів слід, насамперед, віднести лімітування, різні види диверсифікації, створення системи резервування, здобуття додаткової інформації, моніторинг та контроль.

Важливим методом управління кредитним портфелем комерційного банку, який доцільно ви-

користовувати у вітчизняній банківській практиці, є **лімітування**. Лімітування, як метод управління кредитним портфелем, полягає у встановленні максимально допустимих розмірів наданих позик, що дозволяє обмежити ризик. Завдяки встановленню лімітів кредитування банки можуть уникнути критичних втрат внаслідок необдуманого концентрування будь-якого виду ризику.

Ліміти можуть встановлюватись за видами кредитів, категоріями позичальників або групами взаємопов'язаних позичальників за кредитами в окремі галузі, географічні території, за найбільш ризиковими напрямками кредитування, такими як надання довгострокових ризик, кредитування в іноземній валюті. Лімітування використовується для визначення повноважень кредитних працівників різних рангів щодо розмірів наданих позик. Кредитний ризик банку обмежується встановленням ліміту загального розміру кредитного портфеля, обмеженням величини кредитних ресурсів філій банку та іншими обмеженнями.

Ліміти виражаються як в абсолютних (граничних) величинах (сума кредиту у грошовому вираженні), так і у відносних показниках: коефіцієнтів, індексів, нормативних співвідношень. Найбільш гнучким і тому найоптимальнішим при реалізації практичних заходів із встановлення лімітів є визначення питомої ваги кредитів, наданих різним групам позичальників в загальній величині кредитного портфеля. За базу під час розрахунків лімітів, крім розміру кредитного портфеля, можна брати обсяг капіталу банку, валюту балансу та інші показники. Наприклад, ліміт кредитування позичальників певної галузі може бути визначений як максимальний сукупний розмір коштів або як відношення суми кредитів у галузь до загальної величини кредитного портфеля. Перш ніж визначити ліміти кредитування потрібно ідентифікувати основні сфери та фактори ризику. З огляду на виявлені особливості керівництво банку встановлює ліміти кредитного портфеля. Лімітування як метод управління кредитним ризиком застосовується як на рівні окремого комерційного банку так і на рівні цілої банківської системи.

Цілком уникнути ризику можливого несвоечасного повернення чи неповернення позик практично не можливо. Адже надмірна обережність та уникнення кредитних операцій в свою чергу веде до ризику невикористаних можливостей. Тому оптимізація структури наявного у комерційних банків портфеля виданих позик повинна здійснюватись, як правило, за допомогою **диверсифікації**. Як відомо, кредитний ризик банку зростає в міру збільшення загального обсягу кредитування і рівня концентрації кредитів серед обмеженого числа позичальників. Тому метод диверсифікації полягає у розподілі кредитного портфеля серед широкого кола позичальників, які відрізняються один від одного як за характеристиками (розмір капіталу, форма власності, клас кредитоспроможності), так і

за умовами діяльності (галузь економіки, географічний регіон).

Розрізняють три основних види диверсифікації – галузеву, портфельну та географічну.

Галузева диверсифікація означає розподіл кредитів між клієнтами, які здійснюють діяльність у різних галузях економіки. При цьому за допомогою кореляційного аналізу виявляються ті галузі, в яких результат діяльності різною мірою залежить від загального стану ринкової економіки. Якщо одна галузь перебуває у стані економічного росту, то інша переживає стадію спаду, а з часом їх позиції змінюються на протилежні. Тоді зниження доходів від однієї групи клієнтів компенсується підвищенням доходів від іншої групи, що допомагає стабілізувати доходи банку і суттєво знизити ризик.

Портфельна диверсифікація означає розосередження кредитів між різними категоріями позичальників – великими і середніми фірмами, підприємствами малого бізнесу, фізичними особами, урядовими та громадськими організаціями, домашніми господарствами тощо. Поділ підприємств на дрібні, середні і крупні (в залежності від величини капіталу, числа працюючих, обсягу виробництва і реалізації продукції) визначає можливості кредитних вкладень з огляду на умови провадження та динаміку ринкової кон'юнктури. Так, діяльність дрібних і середніх позичальників є більш гнучкою і дає можливість їм своєчасно реагувати на потреби ринку, змінюючи напрями своєї ділової активності, і в свою чергу отримувати більш високий прибуток. Водночас незначний розмір власного капіталу і підвищений ризик господарської діяльності в умовах зміни політичних і економічних факторів впливу (наприклад деяких аспектів законодавства) можуть створювати додаткові труднощі з поверненням банківських кредитів. Через підвищений рівень ризику вони обмежені у виборі кредитора, тому банк може диктувати власні умови кредитної угоди. З іншого боку, крупні підприємства хоча і менш гнучкі стосовно ринкової кон'юнктури і, можливо, мають нижчий рівень рентабельності та доходності, однак володіючи більшим обсягом активів, придатних до реалізації створюють кращі умови для реалізації принципу забезпеченості позик, а відтак у деяких випадках їх кредитування може бути прийнятним з огляду на потребу мінімізації ризиків за позичковими операціями. Портфельна диверсифікація допомагає збалансувати дохідність і ризик кредитного портфеля банку. Загалом, невеликі банки не мають змоги широко застосовувати метод портфельної диверсифікації, що призводить до підвищення ризиковості і доходності кредитного портфеля порівняно з портфелями середніх і великих банків.

Географічна диверсифікація означає розподіл кредитних вкладень банку за різними регіонами країни, виходячи із специфіки економічного розвитку різних регіонів та їхньої спеціалізації на тих чи інших напрямках виробництва, що безпосе-

редньо позначається на ризикованості банківських кредитних вкладень у відповідні підприємства. Диверсифікація повинна ґрунтуватися на статистичному аналізі і прогнозуванні, враховуючи можливість самого банку, насамперед, рівнем підготовки кадрів. Надмірна диверсифікація призводить до зростання кредитного ризику. Саме тому диверсифікація потребує професійного управління та глибокого знання ринку, галузей економіки, досвід роботи з різними категоріями позичальників, специфіку географічних територій.

Створення системи резервування за кредитами в банківській практиці розглядається як важливий етап процесу стабілізації банківської системи в цілому, але для оцінки сукупного ризику банку абсолютних даних ще недостатньо. Якість кредитного портфеля визначають за допомогою відносних показників, таких як співвідношення величини резерву і загального обсягу виданих кредитів або працюючих активів банку. Отже, якість кредитного портфеля банку оцінюється за розміром можливих втрат, за кредитними операціями, який визначається у процесі формування спеціального резерву. Співвідношення резерву і капіталу банку розглядається як основний показник оцінки якості активів банку при вираженні рейтингу за системою "CAMEL". Кредитний моніторинг та інші дії спрямовані на подолання негативних тенденцій, дозволяють банку більш виважено підходити до оптимального розміру резервів для відшкодування можливих втрат за наданими позиками та своєчасне запобігання потенційним збиткам. До заходів спрямованих на подолання негативних тенденцій відносять: реструктуризацію кредиту (зміну умов погашення кредиту); зниження рівня заборгованості за рахунок більш ефективного управління оборотним капіталом, залучення консультантів з відповідних питань; продаж активів пошук додаткових джерел залучення коштів; одержання додаткового забезпечення; призначення представників банку на керівні посади підприємства позичальника.

Специфічним методом зниження ризику є **здобуття додаткової інформації**, який набув широкого використання за кордоном. При використанні неточних економічних даних виникає питання про доцільність їх уточнення. Стосовно планованих заходів, особливо інноваційних проектів (технічних новинок), то необхідний додатковий експеримент для уточнення економічних показників. З одного боку, додатковий експеримент дозволить знизити економічний ризик, що обтяжує певний інноваційний проект, зменшити можливі збитки. Але з іншого боку, як експеримент, у свою чергу пов'язаний з певними затратами та збитками, і якщо впровадження інноваційного проекту відкладається, то економічні збитки збільшуються. Вони особливо великі під час проведення довготермінового експерименту. В цьому випадку впровадження заходу і одержувані за його результатами економічний ефект відсувається.

Отже, для оцінювання доцільності здобуття додаткової інформації необхідно порівнювати економічні результати обох напрямків. В основі здобуття інформації, необхідної для управління кредитними ризиками, лежать такі дії банківського менеджменту:

- встановлення і оцінка зон кредитного ризику з передбаченням можливих збитків, а також прогнозування їх обсягів;

- розрахунок та виділення коштів, передбачених для фінансування майбутніх витрат, пов'язаних з кредитною діяльністю;

- визначення зобов'язань банківських спеціалістів і відповідальності за дотримання ними прийнятої політики управління ризиками;

- здійснення контролю за операціями ризикового характеру шляхом координації дій підрозділів банку, причетних до їх виконання.

Потрібно також наголосити, що на практиці комерційні банки використовують не окремі способи (методи) зниження кредитного ризику, а раціональну комбінацію їх, використовуючи відповідні інструменти та економіко-математичні моделі та методи, а також опираючись на власний досвід та інтуїцію фахівців.

Особливу увагу при проведенні відповідних заходів щодо управління кредитним ризиком на рівні окремого позичальника потрібно звернути на такий напрям роботи банку як **моніторинг та контроль**.

Контроль і постійний моніторинг здійснюваних банком кредитних операцій є неодмінною умовою успішного провадження програм банківського кредитування. Постійний контроль допомагає менеджерам заздалегідь виявити проблемні кредити, а також перевіряти відповідність дій кредитних працівників основним вимогам кредитної політики банку. Необхідно підкреслити надзвичайну важливість контрольної функції банку, яка має здійсню-

ватися на кожній стадії кредитного процесу. Систематичний моніторинг стану кредитного процесу при цьому повинен поєднуватися із постійним аналізом якості кредитного портфеля. Головним завданням, яке ставиться у цій роботі перед банківським менеджментом, є розробка нагальних практичних рекомендацій і пропозицій, щодо вдосконалення кредитування у комерційному банку.

ВИСНОВКИ

Використання усіх розглянутих способів мінімізації банківських ризиків у процесі управління кредитним портфелем комерційного банку може дозволити, на наш погляд, істотно підвищити ефективність банківської діяльності, особливо в нестабільних умовах перехідного періоду, що може сприяти активізації кредитних вкладень банків у розвиток реального сектора економіки, виходячи із того, що саме кредитні операції є головним видом активів комерційних банків, а відтак і головним джерелом їхніх доходів. За таких обставин належний рівень організації банківського менеджменту щодо мінімізації основних видів ризиків банківської діяльності може сприяти підвищенню фінансової стійкості банківської системи країни та підвищенню ефективності організації кредитних відносин банків з клієнтами.

Перспективами подальших розвідок у напрямку дослідження даної сфери організації банківської справи слід вважати вивчення перспектив поєднання управління кредитним портфелем комерційного банку на основі запропонованого у даній статті комплексу заходів із адекватними підходами щодо управління ресурсною базою комерційних банків, яка слугує відповідною базою для розвитку кредитних операцій.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Банківські операції: Підручник / За ред. А.М. Мороза. – К.: КНЕУ, 2002. – 476 с.
2. Дзюблюк О.В. Організація грошово-кредитних відносин суспільства в умовах ринкового реформування економіки: Монографія. – К.: Прліграфкнига, 2000. – 512 с.
3. Жарковская Е.П. Банковское дело: Учебник. – М.: Высш. шк., 2003. – 440 с.
4. Кредитний ризик комерційного банку: Навчальний посібник / За ред. В.В. Вітлінського. – К.: Знання, 2000. – 251 с.
5. Лаврушин О.И. Банковские операции: Учетно-судные и агентские услуги банков. – М.: Инфра-м, 1996. – 208 с.
6. Лагутін В.Д. Кредитування: теорія і практика: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2000. – 215 с.
7. Примостка Л.О. Фінансовий менеджмент банку: Навчальний посібник. – К.:КНЕУ, 1999. – 280 с.